

КЛИМЕНКО С. В., **ЧУВІКІНА Н. В.***Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка НАН України,
Україна, 01014, м. Київ, вул. Тимірязєвська, 1, e-mail: cornusklymenko@gmail.com**✉ cornusklymenko@gmail.com, (097) 673-26-25*

ДО 120-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА М. М. ГРИШКА – ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-ГЕНЕТИКА, БУДІВНИЧОГО НАЦІОНАЛЬНОГО БОТАНІЧНОГО САДУ НАН УКРАЇНИ

У статті висвітлено життєвий шлях та наукові здобутки видатного вченого – генетика, селекціонера, ботаніка, академіка, директора Інституту ботаніки у 1939–1944 рр., директора ботанічного саду АН УРСР у 1944–1958 рр. – Миколи Миколайовича Гришка (6.01.1901–3.01.1964). Нині Національний ботанічний сад (НБС) імені М. М. Гришка НАН України – провідна наукова установа, до складу якої входять вісім наукових відділів та дві лабораторії, у яких працюють понад 170 наукових співробітників. У ботанічному саду на площі 129,8 га зібрано колекцію рослин, що налічує понад 16 тисяч таксонів. Науковцями саду розроблено теоретичні і прикладні засади інтродукції, акліматизації, селекції, збереження та збагачення біорізноманіття. Успішно продовжується започаткована М. М. Гришком селекційна робота. До Державного реєстру сортів рослин України занесено близько 400 сортів рослин, створених у НБС.

Ключові слова: ювілей, М. М. Гришко, академік, генетик, селекціонер, директор, Ботанічний сад.

У 2021 р. виповнюється 120 років від дня народження видатного вченого – генетика, селекціонера, ботаніка, академіка, директора Інституту ботаніки у 1939–1944 рр., директора ботанічного саду АН УРСР у 1944–1958 рр. – Миколи Миколайовича Гришка (6.01.1901 – 3.01.1964)

Народився Микола Миколайович шостого січня 1901 року в родині офіцера у м. Полтаві. За родинними спогадами, їх рід походить від шляхетної козацької старшини. По батьковій лінії всі родичі були військові [1]. Згідно з родинними традиціями, у 1911 р. батько влаштував Миколу у Владикавказький кадетський корпус (за місцем своєї служби). Але військова кар'єра була не для Миколи, тому у 1917 р. він ще рік вчився у гімназії, після чого вступив до

Харківського сільськогосподарського інституту, але, не маючи засобів для навчання, він вже у 1918 р. повернувся до рідної Полтави, влаштувався на роботу рахівником до Полтавського Губземвідділу Губвиконкому. Після взяття Полтави білогвардійцями Миколу мобілізували в білу армію. Два місяці він навчався на телеграфіста, служив в Управлінні військовим інженером, а у 1920 р. опинився в Новоросійську. Юнаку вдалося дістати підроблені документи і

втекти до Криму, де він жив випадковими заробітками до приходу Червоної армії. Лише тоді виникла можливість повернутися до Полтави, де Микола Гришко знов працював рахівником Губпродкому. Лише у 1923 р. вдалося відновити навчання [1]. У 1925 р. він із відзнакою закінчив Полтавський агрокооперативний технікум (нині Полтавський державний аграрний університет) і був скерований на продовження навчання на педагогічному факультеті Київського сільськогосподарського інституту [1, 2].

© **КЛИМЕНКО С. В., ЧУВІКІНА Н. В.**

Після закінчення навчання М. М. Гришка направили на викладацьку роботу в Майнівський сільськогосподарський технікум. Цей період відіграв надзвичайно важливу роль у формуванні його особистості як науковця і педагога, а також в особистому житті. Саме тут Микола Гришко зустрів свою майбутню дружину – Мотрону Степанівну Лесенко, з якою прожив щасливе життя. Разом вони виховали двох синів і двох дочок. На знак пошани до дружини Микола Миколайович додає її прізвище до свого і підписує ряд друкованих праць того періоду, в тому числі і підручник із загальної генетики, який вийшов із друку в 1933 році, під подвійним прізвищем «Гришко-Лесенко» [3].

Працюючи в Майнівському технікумі, він вперше в Україні описав культурну флору Лісостепу України, зокрема зернові та овочеві культури. Микола Миколайович заснував при технікумі дослідне поле і проводив досліди з сортами озимої пшениці, картоплі, вівса. Особливу увагу приділив олійній культурі «кользі», тобто озимому ріпаку, отримав високопродуктивні гібриди цієї культури і впроваджував їх на полях. М. М. Гришко наголошував, що культурна флора України є важливим селекційним фондом, який мало використовується для створення високопродуктивних і стійких сортів, адже культурна флора України, що склалася в процесі природного добору найвитриваліших генотипів упродовж багатьох десятиріч, являє собою дуже цінний вихідний матеріал для селекції [2].

Згодом технікум із Майнівки переводять до Сум, де Микола Гришко продовжує плідно працювати у Сумському педагогічному та Чернігівському сільськогосподарських інститутах.

У 1931 році Микола Миколайович очолив відділ генетики і селекції Всесоюзного науково-дослідного інституту коноплі у м. Глухові. Тут він береться за розв'язування кардинальної проблеми коноплярства. Культура *Cannabis sativa* займала важливе місце в господарстві, адже на той час ще не було синтетичних тканин. Рослини конопель були чітко роздільностатевими, з яскраво вираженим статевим диморфізмом. Чоловічі рослини (плоскінь) дозрівали майже на місяць раніше жіночих (так званої матірки). Це вкрай ускладнювало механізований збір рослин, а рентабельність за ручного збирання була надзвичайно низькою. На основі глибоких генетичних досліджень Микола Миколайович дав біологічну характеристику різних статевих типів конопель, розкривши генетичну природу статі і

особливості її прояву, розробив методику створення одночасно вистигаючих, а згодом отримав і однодомні рослини конопель. Зроблені М. М. Гришком перші кроки в напрямку обґрунтування і систематизації наявної інформації і власних досліджень стосовно статі конопель знайшли продовження в здобутках європейських і вітчизняних учених. У 1935 році за його керівництва було видано монографію «Генетика і селекція конопель». Миколі Миколайовичу Гришку належить пріоритет у вирішенні проблеми статі конопель [4].

Дослідження М. М. Гришка дало можливість докорінно перебудувати селекційну технологію та створити однодомні форми конопель. Виведений ним сорт коноплі «ОСО-72» за виходом волокна на 35–40 % перевищував у той час культивовані сорти, давав можливість механізувати збирання конопель. За ці роботи у 1936 році його було нагороджено (в той час найвищою) нагородою СРСР – орденом Леніна і без захисту дисертації йому було присуджено ступінь доктора сільськогосподарських наук, а у 1937 році – наукове звання професора. У 1939 році Миколу Миколайовича обирають дійсним членом Академії наук України та призначають директором Інституту ботаніки АН УРСР.

У цей час він, продовжуючи займатися дослідженнями статі конопель, не полишав викладацьку роботу – читав курс генетики у Київському сільськогосподарському інституті. Особливо багато уваги Микола Миколайович приділяв організації роботи Інституту ботаніки та початку закладання будівництва ботанічного саду (на той час підрозділу Інституту ботаніки). Але цю плідну працю перервала Друга світова війна. У роки війни Інститут ботаніки разом з Академією наук евакуювали до Уфі (Башкирія), і робочі плани довелося змінити. В Уфі Інститут ботаніки за керівництва М. М. Гришка зосередився на вирішенні двох питань: підвищення врожайності сільськогосподарських культур (6 тем) та інвентаризація рослинності Башкирської АРСР (5 тем) [5]. Чисельність наукових співробітників теж зменшилася: евакуюватися з Києва змогли не всі. Крім роботи в інституті ботаніки, Микола Миколайович в Уфі обіймав посаду заступника директора Чишминської сільськогосподарської дослідної станції. Він організував вирощування сільськогосподарських продуктів та сировини лікарських рослин для фронту. За цю роботу він був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні

1941–1945 рр.». В евакуації в той час продовжувалася робота Української академії наук, готувалися наукові праці. Крім організаційної роботи, Микола Миколайович виступав із науковими доповідями, наприклад, Погляди К. А. Тімірязєва на спадковість», «Біологічні науки на Україні» та інші.

Він знайшов можливість виділити кілька гектарів землі для городів співробітникам Академії наук, і кожна сім'я забезпечувала себе картоплею, горохом, тощо. Це була велика підтримка людям у ті надзвичайно важкі роки. Тоді в Уфі жартували: «Гришко годує всю Академію» [1].

Микола Миколайович перший з академіків прибув до щойно звільненого Києва, щоб створити необхідні умови для повернення Академії наук України з евакуації і розгортання її подальшої роботи. Особливу увагу він звертає на розвиток сільськогосподарської науки в Україні, щоб прискорити розвиток народного господарства, яке було зруйноване війною. У 1945 р. в складі Академії наук був створений відділ сільськогосподарських наук, який очолив Микола Миколайович Гришко. Але в цей час уже почала набирати обертів війна зі справжніми вченими, яку очолив Трохим Лисенко. Послідовники Лисенка повністю відкидали вчення Вейсмана, Менделя, Моргана та інших зарубіжних учених-генетиків. У ті страшні часи наукові дискусії вже перейшли у політичну площину – багато вчених були репресовані. Родичі згадували, що і сам академік Гришко деякий час носив за собою торбу з речами, необхідними у в'язниці. Микола Миколайович був одним із тих, хто активно боровся з теорією Трохима Лисенка і ніколи не відмовлявся від своїх переконань, поведив себе гідно. За це у 1948 р. його звільнили з посади Голови відділення сільськогосподарських наук академії. Він фактично був позбавлений можливості займатися генетикою. Особливо звинувачували Миколу Миколайовича у перевиданні підручника з генетики 1938 р., у співавторстві з Делоне (буржуазним ученим!). Це була чорна сторінка в історії біологічної науки. Поетична натура Миколи Миколайовича проявилася і в цей важкий для науки час. Він писав про Трохима Лисенка: «Сидить Трохим на стерні, Менделістів лає, стерня його дуже коле, він правди шукає...». Він написав цей вірш на «директорському бланку» після дискусії

про посів озимих по стерні, як пропонував Лисенко, і гірко прокоментував як «дружній шарж на мотиви старовинної козацької пісні».

Але керівництво закладанням нового Ботанічного саду все ж залишалося за Миколою Миколайовичем. І саме цій справі він віддав усю свою енергію та знання. Вже у 1944 р. з'явилася постанова «Про відновлення будівництва і наукової роботи ботанічного саду Академії наук України» [3].

М. М. Гришко фактично керував будівництвом академічного ботанічного саду. Хоча ідея створення у Києві нового академічного ботанічного саду з'явилася ще у 1918 р. (одночасно зі створенням Української академії наук), а роботи зі створення в Києві академічного ботанічного саду саме тут, на Звіринці, розпочалися ще у 1935 р., брак грошей у довоєнний час не дозволив розгорнути справжнє будівництво, а те, що було зроблено, було зруйноване під час окупації Києва у 1941–1943 рр. Миколі Миколайовичу Гришку довелося розпочинати роботи практично на голому місці.

Вже у 1944 р. були розроблені основні ідеї та сформульовані основні завдання Ботанічного саду АН УРСР як центру науково-дослідної роботи з теорії та практики інтродукції рослин, розробки питань зеленого будівництва, декоративного садівництва і квітництва та селекції нових для України культур. Сад мав стати не тільки центром ботанічних садів України, а й одним із найбільших ботанічних садів СРСР та світу за розмірами території, складом колекцій рослин, обсягом та глибиною наукової роботи. В Саду мали розроблятися питання садово-паркової архітектури, асортиментів декоративних і квіткових рослин, їх інтродукції та селекції. Ботанічний сад мав стати Державним сховищем видів та сортів деревних та трав'янистих рослин дикої флори світу з метою їх репродукції та впровадження в різні галузі народного господарства. Крім того, Ботанічний сад мав проводити широку науково-просвітницьку роботу, розповсюджуючи серед населення знання з еволюції рослинного світу, загальної ботаніки та декоративного садівництва. Ботанічний сад АН УРСР мав здійснювати науково-методичне керівництво роботами ботанічних садів та державних заповідників України [6]. Ці завдання практично збігаються з тими, які виконує НБС імені М. М. Гришка НАН України нині.

Рис. М. М. Гришко обговорює проект Ботанічного саду зі співробітником І. О. Дригою

За керівництва М. М. Гришка було проведено величезну роботу зі створення колекцій рослин. Завдяки енергії та зв'язкам Миколи Миколайовича Гришка у 1946–1947 рр. було організовано експедиції до радянської окупаційної зони (Німеччини, Угорщини тощо), звідки привезли десятки тисяч одиниць посадкового матеріалу. Лише з Німеччини завдяки зусиллям Миколи Миколайовича було завезено 167 тис посадкових одиниць рослин та 1372 зразки насіння. Серед них унікальні сорти бузків, троянд, азалій, які і нині прикрашають ділянки Саду. Десятки експедицій до різних регіонів колишнього Радянського Союзу збагатили колекції саду численними ендемами і реліктами.

Президія академії наук зобов'язала Інститут ботаніки розробити генеральний план будівництва Саду. Такий план було складено за участі М. М. Гришка, який на той час був директором Інституту ботаніки. План був схвалений комісією інституту і поданий до Президії академії наук. З липня 1944 року ботанічний сад став самостійною установою у складі Академії наук.

У зруйнованому війною Києві дуже складно було розпочинати будівництво нового ботанічного саду, до того ж на території, виділеній для саду, ще лишалися житлові приватні будинки (понад 200) з їхніми мешканцями, різномані-

тні установи. Академік М. М. Гришко взяв на себе гігантську працю – йому довелося займатися не лише науковою, а й організаційною роботою.

М. М. Гришко став автором наукової частини генерального плану будівництва Ботанічного саду; автором архітектурно-планувальної частини був дійсний член Академії наук СРСР О. В. Власов.

Микола Миколайович запропонував в основу будівництва саду покласти ботаніко-географічний принцип, а не систематичний, що був більш поширеним. Він писав, що ботаніко-географічний принцип дасть можливість повніше показати не тільки флору, але й окремі типи рослинності, характерні для різних регіонів колишнього Союзу. Микола Миколайович писав, що Ботанічний сад АН УРСР повинен бути Центральним республіканським заповідником видових, а з багатьох видів і сортових скарбів рослин і що шляхом обміну з ботанічними садами та іншими науковими установами всього світу та завдяки спеціальним експедиціям рослинні скарби повинні невинно зростати [6]. Він наголошував, що систематична репродукція та ретельне вивчення рослинних фондів дадуть можливість успішно розв'язувати теоретичні та прикладні питання інтродукції та селекції нових для України лісових, плодкових, декоративних,

технічних, кормових, харчових рослин, впроваджувати нові рослини у різні галузі народного господарства, збагачувати рослинні ресурси республіки. М. М. Гришко писав, що сад має стати зразком садово-паркового мистецтва, в якому повинні розкриватися багатства та різноманітність рослинного світу у декоративних аспектах. Його стараннями дендропарки «Софіївка», «Олександрія», «Тростянець» увійшли до системи АН України, завдяки чому стали не просто парками, а важливими науковими центрами. Микола Миколайович підкреслював, що науково-демонстраційні аспекти та декоративність потрібно з самого початку будівництва забезпечити не тільки на десятки, а й в ряді випадків і на сотні років. Багато уваги він приділяв підбору співробітників – добре підготовлених освічених фахівців і однодумців.

Ідея збагачення культурної флори України займає в цей час провідне місце в роботі М. М. Гришка. Він керувався тим, що головна мета Ботанічного саду – збагачення нашої країни новими цінними рослинами з інших регіонів світу, випробування їх на експериментальних ділянках саду або виведення нових сортів на базі багатих колекцій саду.

У створенні рослинних колекцій М. М. Гришко вбачав не просто перенесення їх з інших країн, а й дослідження і обґрунтування процесів адаптації й акліматизації в умовах інтродукції. Він писав: «Акліматизація – це вічно триваючий в рослинних організмах процес зміни їх спадкової природи і пристосування до нових умов життя. Акліматизація – це один із ступенів вічного процесу еволюції рослинного світу» [7]. М. М. Гришко приділив велику увагу створенню в Ботанічному саду ділянок різних природних зон України (Крим, Карпати, Степи, Ліси). Флористичні багатства та своєрідність рослинного світу відобразилися на експозиційних ділянках «Кавказ», «Середня Азія», «Алтай», «Далекий Схід».

Багато сил та натхнення Микола Миколайович присвятив написанню наукових праць, багато з яких стали класичними. Він став першим українським ученим, який описав культурну флору північного Лісостепу України, зокрема зернові та овочеві культури. Підсумовуючи роль і значення інтродукційної та селекційної роботи на початку першої половини 50-х рр., М. М. Гришко писав про велике різноманіття вихідного матеріалу, зібраного в Ботанічному саду на 1.01.1952 р. Загалом колекційний фонд

Ботанічного саду на той час становив 9569 таксонів (видів, гібридів, форм та сортів). Ця колекція рослин вже на початку 1950-х років послужила основою для створення нових форм рослин – початку селекційної роботи в Ботанічному саду. За керівництва М. М. Гришка, продовжуючи працю академіка М. Ф. Каченка, науковці ботанічного саду розпочали величезну працю зі створення нових сортів декоративних, плодкових, кормових, овочевих та пряно-ароматичних рослин. Перші авторські свідоцтва на нові сорти рослин науковці Ботанічного саду отримали у 1965 р. – вже після смерті Миколи Миколайовича. Нині в Ботанічному саду успішно продовжуються селекційні дослідження, започатковані М. М. Гришком та його колегами [8].

У 1959 р. Микола Миколайович важко захворів і вже не міг виконувати обов'язки директора, залишаючись на посаді старшого наукового співробітника відділу культурної флори. Кілька місяців не дожив він до урочистого відкриття Ботанічного саду для відвідувачів, яке відбулося 29 травня 1964 р.

Пізніше, у 1967 р., Ботанічний сад набув статусу науково-дослідного інституту. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 323 від 15 листопада 1991 р. «Про присвоєння імен інститутам Академії наук України», фактично створеному М. М. Гришком Ботанічному саду було присвоєно його ім'я. А у жовтні 1999 р. Ботанічному саду було надано статус національного, і він одержав назву Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка.

Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України очолює Рада ботанічних садів і дендропарків України, яку засновано Миколою Миколайовичем Гришком у 1952 р.

Започаткований Миколою Миколайовичем селекційний напрямок у науково-дослідній роботі в наш час набув особливого розмаху. Нині Національний ботанічний сад імені М. М. Гришка НАН України – провідна наукова установа, до складу якої входять вісім наукових відділів та дві лабораторії, в яких працюють понад 170 наукових співробітників. У Ботанічному саду на площі 129,8 га зібрано колекцію рослин, що налічує понад 16 тисяч таксонів. Науковцями саду розроблено теоретичні і прикладні засади інтродукції, акліматизації, селекції, збереження та збагачення біорізноманіття. Успішно продовжується започаткована М. М. Гришком селекційна робота [8, 9]. До Державного реєстру

сортів рослин України занесено близько 400 сортів рослин, створених у Національному ботанічному саду імені М. М. Гришка. Науковцями Саду здійснено велику роботу зі створення

нових та реконструкції наявних експозицій, зроблено проекти подальшого розвитку установи.

References

1. Gryshko-Bogmenko B.K., Pilipchuk O.Ya. Mykola Mykolayovych Gryshko. Kyiv: Nauk. dumka, 1995. 120 p. [in Ukrainian]
2. Mykola Mykolayovych Gryshko. Biobibliography of scientists of the Ukrainian SSR. Kyiv: Nauk. dumka, 1977. 56 p. [in Ukrainian]
3. Cherevchenko T.M., Chuvikina N.V. Vital and creative way of the Academician Mykola Mykolayovych Gryshko. *Plant Introduction*. 2009. № 1. P. 102–110. [in Ukrainian]
4. Maletsky S.I. Epigenetic variability of flower sex and creation on its basis of monoecious cultivars of hemp (*Cannabis sativa* L.) (M.M. Gryshko investigations in 1930 years). *Plant introduction*. 2008. № 1. P. 100–113. [in Russian]
5. Sitnik K.M. Progress of the Institute of Botany in the 30–40s: new names, new directions, achievements, difficulties, losses. *Ukrainian Botanical Journal*. 1995. Vol. 52, № 3. P. 333–353. [in Ukrainian]
6. Gryshko M.M., Sokolovsky O.I. Botanical garden and its collections. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1950. 116 p. [in Ukrainian]
7. Gryshko N.N. Theoretical foundations of plant acclimatization. *Proceedings of the V.L. Komarov Botanical Institute. Academy of Sciences of the USSR. Series 6*. 1957. Is. 5. P. 33–36. [in Russian]
8. Samorodov V.M., Bayrak O.M., Chuvikina N.V., Rakhmetov D.B., Klymenko S.V., Buyun L.I., Buydin Yu.V. Academician M.M. Gryshko – the prominent Ukrainian expert in plant variety investigation. *Plant Varieties Studying and Protection*. 2016. № 4 (33). P. 94–99. [in Ukrainian]
9. Cherevchenko T.M., Zaimenko N.V., Rakhmetov D.B., Gaponenko M.B. The role of Academician M.M. Gryshko in the development of researches of plant introduction and selection in the National Botanical Garden of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Plant Introduction*. 2016. № 4. P. 92–95. [in Ukrainian]

KLYMENKO S.V., CHUVIKINA N.V.

M.M. Gryshko National Botanical Garden, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, 01014, Kyiv, Timiryazevska str., 1, e-mail: cornusklymenko@gmail.com

TO THE 120TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF ACADEMICIAN M.M. GRYSHKO – AN OUTSTANDING SCIENTIST-GENETICIAN, BUILDER OF THE NATIONAL BOTANICAL GARDEN OF THE NAS OF UKRAINE

The article covers the life and scientific achievements of an outstanding scientist – geneticist, breeder, botanist, academician, director of the Institute of Botany in 1939–1944, director of the Botanical Garden of the USSR Academy of Sciences in 1944–1958 Mykola Mykolayovych Gryshko (6.01.1901–3.01.1964). Currently, the M.M. Gryshko National Botanical Garden of the National Academy of Sciences of Ukraine is a leading scientific institution, which includes eight scientific departments and two laboratories with more than 170 researchers. The Botanical Garden on an area of 129.8 hectares has a collection of plants numbering more than 16 thousand taxa. Botanical Garden scientists have developed theoretical and applied principles of introduction, acclimatization, selection, conservation and enrichment of biodiversity. The selection work initiated by M.M. Gryshko successfully continues. About 400 plant cultivars created in the M.M. Gryshko National Botanical Garden are included in the State Register of Plant Varieties of Ukraine.

Keywords: anniversary, M. M. Gryshko, academician, geneticist, breeder, director, Botanical Garden.